

ԴԱՎԻԹ ԳՅՈՒՐԶԻՆՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՌԱՆՈՒՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՄԸ

Հանճարեղ գյուտից հետո Մեսրոպ Մաշտոցն իր ստեղծած տառերին անուններ տվեց՝ **այբ, բեն, գիմ, դա, եչ, զայ, է** ...: Դրանք 5-րդ դարից սկսած մինչև այսօր գործածության մեջ են: Տառանունները հնչյունական որոշակի ձևավորում և անվանողական դեր ունեն, իսկ եզակի դեպքերում նաև բառային նշանակություն են ձեռք բերել:

Դարեր շարունակ հայերենի այբուբենը հայ դպրոցում տառանուններով են սովորեցրել, նույնիսկ ընթերցանության ուսուցումը նրանց միջոցով է իրականացվել: Հայերեն այբուբենի յուրաքանչյուր շարքի առաջին միավորի անունով կազմվել և մանկավարժության մեջ գործածվել է **գրուսուցման այբ-ժե-ճե-ռա-ի** (կամ **գրկապության) մեթոդ**՝ բաղադրյալ անվանումը, որն այժմ հնացած է: Օրինակ՝ *Հայերեն կարդալ-գրելը սովորել էր մի կույսի մոտ, որ ամենայն ճշտապահությամբ պահպանում էր տերթոդիկյան հռչակավոր դասավանդության եղանակը՝ այբ-ժե-ճե-ռա-ի մեթոդը* (Վ. Տերյան)¹:

Մեր օրերում տառանունների գործածությունը Հայաստանում խիստ սահմանափակ է, իսկ Սփյուռքում տառային հապավումներն ավանդաբար կարդում են տառանուններով, ինչպես՝ **ԿԿ - Կենկեն, ՀՄՄ - Հոմենմեն** և այլն: Այժմ տառանունները (ավելի ճիշտ՝ նրանց մի մասը) մեզանում ավելի շատ մեկ այլ՝ խորհրդանշի արժեքով են գործածվում: Հմմտ.

Ուր էլ գնամ, իմ խոհերում

Նարեկատաղ ակն է ճառագ,

Սուրբ Մեսրոպի այբ-ն է ճառագ: (Է. Եսայան)²

Հստակ է, որ նրանք գործածվել (և գործածվում են) են գեղարվեստական ստեղծագործություններում և լեզվաբանական աշխատություններում:

Հետաքրքրական է պարզել, թե հայկական տառանուններն արդյոք դարձե՞լ են բառարանային միավորներ, և եթե այո, ապա ինչպիսի՞ ընթացք է ունեցել նրանց բառարանային մշակումը:

Հայկական տառանուններից բառարանային առաջին միավորը, ինչպես և սպասելի էր, դարձել է **այբ**-ը: Այն նախ ներկայացվել է միջնադարյան ձեռագիր բառարաններում, որը խիստ հետաքրքրական է: Բանն այն է, որ այդ բառարաններում յուրաքանչյուր տառով բացատրանքների սկզբում, որպես կանոն, տրվում է նախ տառը, ապա՝ բացատրությունը, ինչպես՝ **Բ - բեն, գիր բաղաձայն եւ միջակ ի մէջ փիւրի եւ պէի** և այլն: Այդպես բոլոր տառանունները ներկայացվում են համապատաս-

¹ Վ. Տերյան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1975, էջ 36: Հմմտ. Այս արվեստի մեջ չկար մեր հեգարանի **այբ, ժե, ճե, ռա** ...կարդալը սկսում են այսպես, **քը-ա-րը - քար**, և ոչ՝ **քե, այբ, բե - քար** (Ղ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, 1963, էջ 257):

² Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում, 1988, հ.1, էջ 39:

խան տառերից հետո: Բացառություն է **այբ**-ը, որը Մաշտոցյան Մատենադարանի հ. 3199 ձեռագրում զետեղված է **այգ**-ից առաջ, **ամրի**-ից հետո. «**Այբ - տառ ձայնաւոր, եւ երկամանակ, սկիզբն գրոց**»³: «Բառգիրք հայոց»-ի երևանյան հրատարակության մեջ **այբ** բառահոդվածն աշխատասիրողի կողմից տեղափոխվել է **Ա**-ի բառացանկի սկիզբը «այբբենական կարգի պահպանման, ինչպես նաև միօրինակության համար»⁴: Միօրինակությունն ապահովելու խնդիրը միանգամայն արդարացված է: Սակայն այստեղ, թվում է, խնդիրը միայն դա չէ: Ձեռագիր բառարաններում **այբ**-ն առանձին ներկայացնելը հայկական առաջին տառանունը որպես բառ (բառույթ) ընկալելու նշան է: Այն, որ **այբ**-ը նաև առանձին բառ կարող էր դիտվել, բոլորովին էլ զարմանալի չէր լինի: Սուրբ Գրքից հայտնի արտահայտությունը առաջին տառանվան՝ բառային արժեք ունենալու լավագույն և հիմնավոր վկայությունն է: Հմմտ. *Ես եմ Այբ եւ ես եմ Քէ, ասէ Տէր Աստուած, որ էն եւ որ է՝ եւ որ գալոցն է, Ամենակալ* (Յայտ. Ա 8)⁵:

Վստահաբար կարելի է ասել, որ հունարենի **ալֆա**-ի նման **այբ**-ը ձեռք է բերել «սկիզբ» նշանակությունը (հետագայում նաև այլ իմաստներ) և իբրև իմաստակիր միավոր՝ բառույթ, բառարանային միավոր դարձել:

Թերևս ճիշտ կլիներ փոփոխությունը կատարել հետևյալ ձևով. բառգիրքն սկսել **Ա** տառով՝ կցելով միննույն՝ «*տառ ձայնաւոր, եւ երկամանակ, սկիզբն գրոց*» բացատրությունը միաժամանակ իր տեղում պահպանելով **այբ**-ը: Ձեռագիր բառարան կազմողը փաստորեն այբբենական կարգը պահպանել և **այբ**-ը ճիշտ տեղում էլ դրել է՝ **ամրի**-ից հետո, **այգ**-ից առաջ: Վրիպումն ըստ էության սուսկ **Ա**-ի բացակայությունն է:

Այբ բառահոդված չունեն հին հայերենի բառապաշարն ամփոփող տպագիր բառարանները, այդ թվում՝ ամենաընդարձակները: Դրանցում տառանունները տրվում են յուրաքանչյուր տառից հետո՝ իբրև գրային նշանի անուն. պահպանվում է միջնադարյան ձեռագիր բառարանների ավանդույթը:

Այդպես է նաև Ալ. Խուդաբաշյանի գրաբար-ռուսերեն բառարանում: Այսպես, «Ա (ՌոռՕ) Ը. կպԸՉՈՅ ոցՄՉՈ ՈջոցՄՈ ԸԸՎՅՎրՄՏո, չսՈրվՈՅ. Ես եմ Այբ և Քէ, ՈջՕ պրՎՖ ՌոռՕ Ռ Սպ (ԸսԻՈ Ռ ԿՎպչՈ)»⁶:

Բայց ահա այդպես չէ այբուբենի երրորդ տառի դեպքում. ուղղակի գրված է՝ «*Գիւ, (ՄՌՎՕ)*», և բացատրված, որ այն երրորդ տառն է, բաղաձայն: Սա պատահականության կամ վրիպումի արդյունք է, որովհետև բոլոր մյուս դեպքերում մոտեցումը նույնն է. տրվում է նախ տառը, ապա՝ նրա անվանումը, ինչպես ներկայացրինք վերևում: Տառանուններն այստեղ ևս փաստորեն գլխաբառ չեն դարձել:

Առանձին բառահոդվածով **այբ**-ը ներկայացված է Առձեռն բառարանում. «*Այբ, հայոց առջի գիրը*»⁷, այնուհետև հղում է տրվում **ալֆ**-ին, որից էլ, ի դեպ, ծագել է

³ Տե՛ս **Մաշտոցի անվան Մատենադարան**, ձեռ. հ. 3199, էջ 8, ձեռ. 1495, էջ 24:

⁴ Տե՛ս **Բառգիրք հայոց**, Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Մ. Ամալյանի, Երևան, 1975, էջք ԺԸ, 3, 16, 343:

⁵ Ուշագրավ է նաև հետևյալ իրողությունը. ձեռագրերից մեկում **այբ** բառահոդվածից բացի լուսանցքում կա **Ա** տառը մեկնող ևս մի բառահոդված՝ «*Այբ. գիր առաջին եւ ձայնաւոր երկար, ըստ հայոց, որ եւ լատիններէն ասի Ա եւ յունարէն ալֆայ, եւ բերայեցերէն ալէֆ*» (տե՛ս **Բառգիրք հայոց**, էջ 343, Հ. Մ. Ամալյանի ծանոթագրությունը): Հստակ է, որ **այբ**-ի նկատմամբ այլ՝ մյուսներից տարբեր մոտեցում է դրսևորվել:

⁶ Աղ. Խուդաբաշեանց, Բառարան ի հայկական լեզուի ի ռուսաց բարբառ, հ. Ա, Մոսկվա, 1813, էջ 255:

⁷ Առձեռն բառարան հայկագնեան լեզուի, Բ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1865, էջ 32:

հայկական այբուբենի առաջին տառի անունը:

Թերևս Առձեռն բառարանի հետևողությամբ միայն **այբ** տառանունն է ընդգրկվել գրաբարի մերօրյա երկհատոր բառարանում⁸. այն տարբերությամբ, որ նշվել է նաև **այբ**-ի փոխաբերական «սկիզբ» նշանակությունը (ի դեպ, այդ իմաստը նշված է Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում», որից էլ ամենայն հավանականությամբ ազդվել է բառարանագիրը):

Տառանուններից միայն **այբ**-ն է ստուգաբանվել Հր. Աճառյանի հիշյալ բառարանում⁹: Ըստ Աճառյանի ստուգաբանության՝ **այբ**-ը ծագել է հունարեն առաջին տառի (*αλφα*) անունից, որն իր հերթին փոխառյալ է սեմականից: Հայերենում նախկին ձևն էր **ալփ**, որ հետագայում դարձել է ***այփ**, ապա հաջորդ՝ **բեն** տառի ազդեցությամբ՝ **այբ**¹⁰:

Հայկական տառանունների առավել ամբողջական և համակարգված բառարանային մշակումը կատարել է Ստեփանոս Մալխասյանցը¹¹:

Բառարանագիրը տառանունները ներկայացնում է գրեթե նույն կադապարով՝ տառանուն, ձևաբանական արժեքը, ստուգաբանությունը (եզակի դեպքերում), իմաստ(ներ)ը, տառանունով դարձվածքները, եթե, իհարկե, այդպիսիք կան: Օրինակ՝ **ԳԻՄ** (եբր. gimel), գ.[ոյական], **Գ**, **գ** գրի անունը¹²:

Հայտնի լեզվաբանը, սակայն, հետևողական չի եղել: Օրինակ, ըստ կարգի ներկայացնում է **այբ**, **բեն**, **գիմ**, **եչ**, **զայ**, **է** տառանունները՝ զարմանալիորեն բաց թողնելով **դա**-ն: Այնինչ այն կարևոր էր, հատկապես որ համանուն է ցուցական դերանվանը:

Ուրիշ տառանունների պարագայում Ստ. Մալխասյանցը հանգամանորեն անդրադառնում է համանուն ձևերին: Այսպես, օրինակ, 5 միավորից բաղկացած համանունական մի շարք է տալիս **Է**-ի համար՝ «7-րդ գիրը և 3-րդ ձայնավորը», «**եմ** բայի ներկայի 3-րդ դեմքը», «1. ինչ որ կա, եղող, գոյություն ունեցող. 2. Աստծու մակդիր՝ իբրև միշտ եղողի», «միջարկություն», «էկորձ խազանունը»¹³: Ընդ որում, եթե հիշյալ համանունները (վերջինիս բացատրությամբ) գործածական բառեր են նաև արդի հայերենում, ապա այդպես չէ, օրինակ, **հոյ** (**հո**) տառանվան դեպքում: Տրվում են համանուն երկու բառեր, որոնք ունեն «ահ, երկյուղ» և «հին ժամանակների պատերազմական գործիք՝ խոյի գլխի նման, որով հարվածում էին բերդի կամ քաղաքի պարիսպներին ու կործանում» նշանակությունները¹⁴: Ակներև է, որ հնաբանությունների հետ գործ ունենք:

Համանուններով են ներկայացված նաև **զայ**, **ինի**, **մեն**, **նու**, **շայ**, **ռ** (տառանունից զատ տրված է ևս 5 **ռ**), **լին**, **փիւր** տառանունները:

Ստ. Մալխասյանցի բառարանի առաջին երեք հատորներում ներկայացված չեն սպասելի 24 տառանուններից երեքը: Բացակայում են, ինչպես ասվեց, **դա**, նաև **ըթ** և **ձայ** տառանունները: Կարելի է կարծել, որ դա ցավալի վրիպման արդյունք է:

Բայց ահա չորրորդ հատորում մնացած 12 տառանուններից տրվել են միայն

⁸ Ռ. Ս. Ղազարյան, Գրաբարի բառարան, հ. Ա, Երևան, 2000, էջ 52:

⁹ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, 1971, էջ 164-165:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ.հ. 1-4, Երևան, 1944-1945:

¹² Նույն տեղում, հ. 1, էջ 435:

¹³ Նույն տեղում, հ. 2, էջ 44:

¹⁴ Նույն տեղում, հ. 3, էջ 130:

ւիւն, փիւր, քէ տառանունները: Եթէ Մալխասյանցը որոշել էր բառարանի վերջին հատորում տառանուններն այլևս գլխաբառ չդարձնել (դրանք թերևս բառեր չհամարելով), ապա, բնականաբար, հիշյալ երեք տառանուններն էլ պիտի բաց թողներ: **Իւն, փիւր, քէ** տառանունների առկայության պարագայում, ենթադրվում է, բառարանում տեղ պիտի գտնեին հավանաբար նաև **ցոյ** և **վէւ** տառանունները, որոնք բառակազմական հիմք են դարձել մի քանի բառերի համար (հմմտ. **ցոյական, վէւագրություն** և այլն):

Հմուտ բառարանագրի այս անհետևողականությունը պատճառաբանել ուղղակի հնարավոր չէ: Մյուս կողմից էլ, իհարկե, չի կարելի բացառել խմբագրական միջամտությունը: Հայտնի է, օրինակ, որ այս բառարանի խմբագիրները շուրջ 2000 բառ են ավելացրել բառարանում: Նման միջամտությունների հետևանքով արդյոք որոշ տառանուններ դուրս չեն թողնվել, դժվար է ասել:

Այսպիսով, Ստ. Մալխասյանցն առաջինն է, որ հայկական տառանուններն իբրև գլխաբառ զգալի չափով ներկայացրել է հայերենի բացատրական բառարանում. 36 տառանուններից 24-ը: Այսպիսով՝ Ստ. Մալխասյանցը գլխաբառ է դարձրել հայկական հետևյալ տառանունները՝ **այբ, բեն, գիւմ, էչ, գայ, է, թոյ, ժէ, ինի, լիւն, խէ, ծայ, կեն, հոյ, դատ, ճէ, մեն, յի, նու, շայ, ո, ւիւն, փիւր, քէ**: Բառացանկից դուրս են մնացել **դա, ըթ, ձայ, չայ, պէ, ջէ, տայ, սէ, վէւ, տիւն, րէ, ցոյ** տառանունները:

Համեմատությունները ցույց են տալիս, որ Ստ. Մալխասյանցի օրինակին են հետևել արևելահայերենի հետագա ընդարձակ բառարաններ կազմողները:

Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի կազմած «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանը»¹⁵ հայկական այբուբենի 36 տառանուններից ներկայացնում է կրկին 24-ը, բայց, իհարկե, փոքր-ինչ այլ կազմով: Լրացվել են **դա** և **տյուն** տառանունները, սակայն բաց են թողնվել Մալխասյանցի ընդգրկած **շա** և **ո** տառանունները: Նշված հավելումներն ու բացթողումները սկզբունքային չեն: Մալխասյանցի բառարանի հետ նմանություններն ակնհայտ են, բայց դժվար է բացատրել, թե ինչու է հենց այդպիսի լուծում տրվել: Բառարանի տարբեր հատորներ կազմել և խմբագրել են տարբեր մարդիկ, ովքեր ուղղակի հետևողական չեն եղել հայկական տառանուններն ամբողջական ներկայացնելու հարցում:

Տառանունները բացատրվում են Մալխասյանցի նման, սակայն նշելի է մեկ կարևոր առավելություն. մի քանի դեպքերում տրվում են բնագրային օրինակներ հայ դասական գրականությունից: Այսպես՝ *Շե որ այբն ասել է, բենն էլ պետք է ասի* (Հովհ. Թումանյան)¹⁶: *[Աշակերտները] հետևելով ուսուցչին, սկսեցին միասին բարձր և եղանակավոր ձայնով երգել Այբ, բեն, գիւմ, դա ...* (Ավ. Բաախալյան)¹⁷: *Փոքրանալով «թ»-ին հպատակ դարձավ, Ջրկվեցավ բառարանից «հո» տառը* (Զիվանի)¹⁸:

Ակադեմիական բառարանում **այբ** տառանունը հստակորեն բառային արժեքով է ընկալվել. առաջին՝ «հայերեն այբուբենի առաջին տառի անունը» իմաստին հաջորդում է երկրորդ՝ փոխաբերական իմաստը՝ «սկիզբ»: Ներկայացվել են նաև եր-

¹⁵ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ.հ. 1-4, Երևան, 1969-1980:

¹⁶ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ.1, Երևան, 1969, էջ 61 (այբ բառահոդվածը):

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 312 (բեն բառահոդվածը):

¹⁸ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 2, Երևան, 1972, էջ 219 (թո բառահոդվածը):

կու կայուն բառակապակցություններ՝ **այբ և թե** - սկիզբ և վերջ, **այբբ բենից ջոկել** - մի քիչ գրել կարդալ իմանալ: **Քե** տառանվան դեպքում էլ ներկայացվում է **ես եմ այբ ու թե** - ես եմ առաջինն ու վերջինը բանաձևումը:

Այսպիսով՝ ակադեմիական բառարանում գլխաբառ են դարձել հայկական հետևյալ տառանունները՝ **այբ, բեն, գիմ, դա, էչ, գա, է, թո, ժե, ինի, լյուն, խե, ծա, կեն, հո, դատ, ճե, մեն, հի, նու, տյուն, վյուն, փյուր, քե**: Դուրս են մնացել **ըթ, ձա, շա, ո, չա, պե, ջե, ոա, սե, վեվ, բե, ցո** տառանունները:

Հայկական տառանունների բառարանային մշակման հարցում ակադեմիական բացատրական բառարանը փաստորեն առաջընթաց քայլ չի արել:

Էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում»¹⁹ հայկական այբուբենի 36 տառանուններից տրված են 30-ը: Էդ. Աղայանը, Ստ. Մալխասյանցի բառարանի հետ համեմատած, իր կազմած բառարանի բառացանկում ավելացրել է **դա, ձա, ջե, ոա, սե, վեվ, տյուն, ցո** տառանունները: Թերևս Մալխասյանցի հետևողությամբ բաց է թողել **ըթ, չա, պե, բե** տառանունները: Իր բառացանկում չի ընդգրկել նաև **դատ** և **ո** տառանունները, որոնք, սակայն, Մալխասյանցը ներկայացրել է:

Հետաքրքրական է, որ Էդ. Աղայանի բառարանում կան **դատասել, դատասաց, դատահունչ, դատասում** լեզվաբանական տերմինները, ընդ որում **դատասել**-ը՝ «Ը և Լ հնչյունների փոխարեն Դ (դատ) արտասանել» բացատրությամբ²⁰, սակայն տառանունը, այդուամենայնիվ, բացակայում է:

Մի շարք տերմինների բառակազմական հիմք դարձած այս տառանվան առկայությունը բառացանկում ավելի հավանական էր, քան, ասենք, **ջե, սե, տյուն** տառանուններինը, որոնք զուրկ են բառակազմական և դարձվածակազմիչ արժեքից²¹: Էդ. Աղայանը բաց է թողել **թե** տառանունն այն դեպքում, երբ նրանով բաղադրված **թեական** լեզվաբանական տերմինը հենց ինքն է առաջարկել պատճառական բայերի անցյալ կատարյալի հիմքն անվանելու համար:

Տառանունները ներկայացվում են նախորդ բառարանների հետևողությամբ: **Այբ** բառահոդվածում ավելացել է երրորդ՝ փոխաբերական իմաստը՝ «տարրական գիտելիք», կան նաև կայուն բառակապակցություններ՝ **այբից (մինչև) թե** - սկզբից մինչև վերջ, **այբբ բենից ջոկել** - գրաձանաչ լինել, **այբ-բեն-գիմեն սկսիլ** (արևմտ.) – սկզբից սկսել: Բացակայում են բնագրային օրինակները (սա ընդհանուր իրողություն է այս բառարանի համար):

Այսպիսով՝ Էդ. Աղայանի բառարանում ընդգրկվել են **այբ, բեն, գիմ, դա, էչ, գա, է, թո, ժե, ինի, լյուն, խե, ծա, կեն, հո, ձա, ճե, մեն, հի, նու, շա, ջե, ոա, սե, վեվ, տյուն, ցո, վյուն, փյուր, քե** տառանունները: Դուրս են մնացել **ըթ, դատ, ո, չա, պե, բե** տառանունները:

Կարելի է արձանագրել, որ ակադեմիական բացատրական բառարանի համեմատությամբ Էդ. Աղայանի բառարանն ընդամենը մեկ քայլ էր առաջ, այն էլ՝ հայկական տառանունների ընդգրկման առումով: Սակայն դա էլ, ինչպես տեսանք, ամբողջական և գոհացուցիչ չէ:

Ստ. Մալխասյանցի, ակադեմիական բացատրական բառարանի և Էդ. Աղայանի

¹⁹ Է. Բ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, գիրք 1-2, Երևան, 1976:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 931:

²¹ Հայկական տառանուններով կազմված բառերի և դարձվածքների մասին մանրամասն տե՛ս Դ. Գյուրջինյան, Հայկական տառանունների բառակազմական արժեքը, «Էջմիածին», 2004, Ա, էջ 59-76: Հայկական տառանունների դարձվածակազմիչ արժեքը, «Էջմիածին», 2004, Զ, էջ 89-96:

բառարանների ընդգրկած տառանունների նյութը համեմատելով՝ կարող ենք ասել, որ հիշյալ բառարաններում առհասարակ գլխաբառ չեն դարձել **ըթ**, **չա**, **պե** և **րե** տառանունները:

Միյուրքյան բառարանները երկու մոտեցում ունեն. կա՛մ առանձին գլխաբառով առհասարակ չեն ներկայացնում տառանունները, կա՛մ էլ ներկայացնում են մասնակիորեն՝ տարբեր նկատառումներից ելնելով: Այսպես, Գնել արքեպս. Ճերեճյանի և Փարամազ Կ. Տոնիկյանի բառարանն առանձին գլխաբառով ներկայացնում է ընդամենը չորս տառանուն²²: **Այբ**-ը հայերեն այբուբենի և առաջին ձայնավորի անունն է, **եչ**-ը բազմիմաստություն ունի (հետևել են Հր. Աճառյանին). **մեն**-ը Մ տառի անունից գատ բացատրվում է իբրև «միայն մեկ», «առանձին, միակերպ», այլև որպես բառակազմական բաղադրիչի համանուն, օրինակ՝ **մենակատար**²³, իսկ **նու**-ն համանուն է «հարս» բառին (չնայած տրվում են մեկ բառահոդվածով): Կարելի է ասել, որ բառարանագիրները բառարան են ներմուծել միայն այն տառանունները, որոնց մեջ բառային արժեք են տեսել:

Միյուրքի բառարանագիրները սովորաբար հետևում են ավանդական սկզբունքին. տառանունը ներկայացնում են յուրաքանչյուր տառին զուգահեռ, ինչպես՝ «Բ, երկրորդ տառը մեր այբուբենի և առաջին բաղաձայնը. անունը՝ **բեն**. լծորդ է **պ**-ի (օր. *ամբարիշտ* = *ամպարիշտ*) եւ **վ**-ի (*Վասիլ* = *Բասիլիկոս* = *Բարսեղ*)»²⁴:

Բառացանկում հայկական տառանուններ ունեցող բառարանների մյուս խումբը հայերենի ուղղագրական բառարաններն են: Բառաքանակով ամենամեծը (ավելի քան 152 000 բառ) Հովհ. Բարսեղյանի կազմած բառարանն է²⁵: Հայերեն այբուբենի 36 տառանուններից այս բառարանը ներկայացնում է ընդամենը 21-ը: Այստեղ ևս հստակորեն առկա է Ստ. Մալխասյանցի բառարանի ազդեցությունը: Այսպես, Մալխասյանցի բառարանի չորրորդ հատորում, ինչպես ասվեց, սպասելի 12 տառանուններից ներկայացվել են միայն երեքը. այդ նույն երեքը կան Բարսեղյանի բառարանում, իսկ մնացածը բացակայում են: Մալխասյանցի բառարանում եղածներից Բարսեղյանի կազմած բառարանում բացակայում են **է**, **յուն**, **մեն**, **հի**, **ո** տառանունները, ավելացվել են **դա**-ն և **ձա**-ն:

Հեղինակը տառանուններն ընտրելիս անհետևողականություն է դրսևորել: Այսպես, ուղղագրական նույն արժեքն ունեն **կեն** և **մեն** տառանունները, սակայն վերջինս բացակայում է: Այդպես էլ կան **ծա**-ն և **ձա**-ն, չկան **չա**-ն և **ռա**-ն, կան **խե**-ն և **ճե**-ն, չկան **ջե**-ն և **սե**-ն: Թվում է, թե որոշակի ուղղագրական դժվարություն կարող են ունենալ բառարանից բացակայող **ըթ**-ը և **րե**-ն քան թե, ասենք, **նու**-ն կամ **զա**-ն: Բառարանում չկա **վեվ**-ը, երբ **վեվագրություն** և **վեվամոլություն** բառերը կան: Մյուս կողմից էլ, հայտնի է, որ դասական **վեւ**-ին զուգահեռ **վն** տարբերակն էլ է հազվադեպ հանդիպում: Բառարանում կա **հո**-ն, բայց բացակայում է **հի**-ն (**յի**-ն), որի գրությունը վստահաբար երկրնորանք կարող է առաջացնել: Բառարանագիրը բաց է թողել **է**-ն այն դեպքում, երբ համանուն 3 **է** ներկայացնում է (եակ, **էական** բայը և ձայնարկությունը): Մյուս կողմից, սակայն, **դա** ցուցական դերանունից գատ տալիս է նաև **դա** համանունը՝ «Դ տառի անունը», որ ուղղագրական արժեք չունի:

²² Հայոց լեզուի նոր բառարան, հհ. 1-2, Պեյրուք, 1992:

²³ Նույն տեղում, հ. Բ, էջ 151:

²⁴ Նույն տեղում, հ. Ա, էջ 263:

²⁵ Հովհ. Բարսեղյան, Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան, Երևան, 1973:

Կարծում ենք, որ ուղղագրական բառարանում պիտի ընդգրկվեին բոլոր տառանունները, որովհետև նրանց այժմյան գրությունը դասականից էապես տարբերվում է. բառավերջի *է*-ն այսօր *ե* ենք գրում (*պէ - պե*), բառավերջի *յ*-ն չենք գրում (*ռայ - ռա*), փակ վանկի *իւ*-ը *յու* է գրվում (*փիւր - փյուր*): Այս բառարանի միջոցով հնարավոր չէ կռահել՝ տառանունները մեծատառ, թե՞ փոքրատառ պիտի գրվեն. բառարանի բոլոր բառերը սկսվում են մեծատառով, որ ինքնին մեծ սխալ է:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ հայկական տառանունների բառարանային մշակման ասպարեզում Հովհ. Բարսեղյանի բառարանը որևէ նորություն չի բերել:

Սկզբունքային է հայերենի դպրոցական ուղղագրական բառարանի մոտեցումը. ընդգրկվել է միայն *այբ*-ը²⁶: Կարելի է կարծել, որ Ա. Ղարիբյանը բառային արժեք վերագրել է միայն *այբ*-ին, մի բան, որ միանգամայն հասկանալի է: Հարկավոր է հաշվի առնել նաև այն, որ դպրոցական բառարանը սովորաբար ավելի նեղ ընդգրկում է ունենում: Հետագա ուղղագրական դպրոցական (կամ ուսումնական) բառարանները²⁷ տառանունների հարցում հիմնականում այս մոտեցումն են որդեգրել:

Հատուկ և հասարակ անունների գրությանը նվիրված ուղղագրական բառարանում *այբ*-ը ներկայացվել է երկու գրությամբ՝ փոքրատառ, որ ընդունված է արդի արևելահայերենում (*այբ* - հայերենի այբուբենի առաջին տառի անունը), և մեծատառ (*Այբ* - «*Ես եմ Այբ եւ Քե*» = *Ես եմ Սկիզբն ու Վախճանը*), որտեղ *Այբ*-ը շրջասաբար Հիսուս Քրիստոս է նշանակում²⁸: Հայտնի է, որ մեծատառ են գրվում Հիսուս Քրիստոսին անվանող բառերն ու շրջասությունները, ինչպես՝ *Լույս, Օծյալ, Ճշմարիտ որթատունկ* և այլն:

Հատուկենտ տառանունների հանդիպում ենք հայերենի բարբառային բառազանձը ներկայացնող բառարաններում:

Հր. Աճառյանն *այբ*-ի կապակցությամբ «Արմատական բառարանում» նշում է նրա գավառական արտասանական ձևերը՝ *այփ* և *այիփ*: «Գավառական բառարանում» մեծ հայագետը տալիս է *այբ* գլխաբառը, այնուհետև՝ տառանուն բաղադրիչն ունեցող երեք դարձվածքներ՝ «անգրագետ, տգետ է» նշանակությամբ՝ *այբը տեսնայ նե՝ բենը մեքկեմէն կը փախցունէ* (Պոլիս), *այբը տեսնայ՝ պապուն սանտրը կը գիտնայ / այբը տեսնէ նը պապայիս միրութին սանտրն է կասէ* (Նոր Նախիջևան), *գլուխը այբ մը չկայ* (Ակն)²⁹: Ե՛ւ տառանունը Աճառյանը ներկայացնում է երկու իմաստով՝ 1. հայերեն *ե* գրի անունը և 2. Ղարաբաղի բարբառում՝ «հետույք» (*ետն* բառի առաջին տառի անունից. քաղաքավարությունից ելնելով, որպեսզի ամբողջ բառը չասվի)³⁰:

Հայոց լեզվի բարբառային նոր բառարանը ներկայացնում է *այբ* գլխաբառը, նշում բարբառային ընդհանրական *այիփ* տարբերակը, այնուհետև *այֆ*՝ Ղարաբաղի բարբառում, ինչպես նաև *այբ* բաղադրիչով երեք դարձվածքներ՝ *այբը (այիփը) փախսով՝ չանգալով բռնել* «շատ տգետ լինել, գրագիտություն չունենալ», *այբ ու*

²⁶ Ա. Ղարիբյան, Գ. Պարիս, Դպրոցական ուղղագրական բառարան, Երևան, 1959, այլև Ա. Ս. Ղարիբյան, Գ. Ս. Շեկյան, Դպրոցական ուղղագրական բառարան, Երևան, 1981:

²⁷ Ա. Ս. Սուքիասյան, Բ. Ա. Սուքիասյան, Արդի հայերենի ուղղագրական-ձևակազմական բառարան, Երևան, 2002, Ռ. Նազարյան, Ա. Գյոդակյան, Հայերեն ուղղագրական դպրոցական բառարան, Երևան, 2004:

²⁸ Դ. Գյուրջինյան, Մեծատառ, թե՞ փոքրատառ. հայերեն բառարան-տեղեկատու, Երևան, 2005, էջ 33:

²⁹ Հր. Աճառյան, Հայերեն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 89-90:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 296:

բենի հոտն առնել «մի քիչ գրագետ լինել՝ դառնալ», գլխումը (փորումը) այբի կտոր չկա «չափազանց տգետ է, ոչ մի բան չի հասկանում»³¹։ Կասկածելի է թվում այՖ բարբառային տարբերակը. հայտնի է, որ Ղարաբաղի բարբառը ֆ հնչյուն չունի³²։ Եջ տառանվանը նվիրված բառահոդվածը գրեթե կրկնում է «Գավառական բառարանում» Հր. Աճառյանի գրածը. ավելացվել է Մալխասյանցի բառարանի օրինակը՝ Եջո բաց է³³։

Մի շարք հայկական տառանուններ կան Ե. Գևորգյանի կազմած համանունների բառարանում³⁴։

Համանունական գույգերում հանդես են գալիս **գիւ**-ը (այբուբենի 3-րդ տառի անունը և քաղցրահամ կոճդեզ), **դա**-ն (4-րդ տառի անունը և այդ), **եջ**-ը (5-րդ տառի անունը և «հագուստի երեսակոդմը»), **հի**-ն (21-րդ տառի անվանումը և բնաձայնություն՝ ծիծաղի ձայն), **նու**-ն (հնացած «հարս» և 23-րդ տառի անվանումը), **շա** (24-րդ տառի անվանումը և իտալերենից՝ հնդկական վայրի ոչխար), **ռ** (25-րդ տառի անվանումը և զարմանքի ու վշտի ձայնարկություն), **պե** (26-րդ տառի անվանումը և զարմանքի արտահայտություն արևմտահայերենում)³⁵, **վյու**-ն (34-րդ տառի անվանումը և հազվադեպ «դեպի առաջ») և **փյուր**-ը (35-րդ տառի անվանումը և բարբառային «խիլվ, մացառ»)։

Համանունների եռանդամ շարքի մեջ են հանդես գալիս **թո**-ն (այբուբենի 9-րդ տառի անվանումը, բարբառային **թո** «գինը բարձր», որ ծագել է **թանկ** բառի առաջին տառի անունից, և զարմանքի ձայնարկություն), **կեն**-ը (15-րդ տառի անվանումը, բարբառային «խոպան, անմշակ» և «երկարության չափ ճապոնիայում»), **մեն**-ը (21-րդ տառի անվանումը, «հունական չափի միավոր՝ մնաս» և «մեկ հատիկ, յուրաքանչյուր, միայն»)։

Համանունների քառանդամ շարքի մեջ է հանդես գալիս **հո**-ն (այբուբենի 16-րդ տառի անվանումը, «չէ՞ որ», գրաբարյան «դեպի ուր» (< **յո**) և ձայնարկություն)։

Համանունների վեցանդամ շարքի միավոր է **է** տառանունը (1. հնչյունը և 7-րդ նշանակությամբ թվականը, 2. հայերենի **է** տառի անվանումը, 3. էական բայի ներկայի եզակի 3-րդ դեմքը, 4. գոյություն ունեցողը. Աստված. էակ, 5. եկեղեցական երաժշտության ձայնանիշ (< **էկորա**), 6. կոչական ձայնարկություն)։

Բառաբերականական համանունություն է ստեղծվում **քե** տառանվան որոշյալ առման (**քեն**) և **քեն** «ոխ, վրեժ», բարբառային **քեն** «թարախ» և **քեն** «վախ» բառերի միջև։

Համանունների բառարանում, այսպիսով, իրենց համանուններով ներկայացվել են հայկական 16 տառանուններ։ Անշուշտ, եթե համեմատելու լինենք համանունների տեսանկյունից, ապա սա ավելին է, քան կա Մտ. Մալխասյանցի բառարանում։

Իհարկե, կարելի է նկատել բառարանագրի ճիգը՝ ընդարձակելու համանունների ոլորտը. որոշ բառերի ընդգրկումը համոզիչ չէ, օրինակ՝ **վյու**ն «օն, դեպի առաջ» և այլն։

Հայերենի դարձվածաբանական բառարաններում դարձվածքները սովորաբար

³¹ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Երևան, 2001, հ. Ա, էջ 52։

³² Հմմտ. Ար. Ղարիբջան, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953, էջ 236, Հ. Զ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, 1987, էջ 446։

³³ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ա, էջ 370։

³⁴ Ե. Գևորգյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի համանունների բառարան, Երևան, 1978։

³⁵ Ի դեպ, մինչ այդ **պե** տառանունը որևէ բառարանում գլխաբառ չի դարձել։

ներկայացված են այբբենական կարգով, ուստի տառանունները գլխաբառ չեն դարձել: Բառարաններից միայն մեկն է կազմված փնջային սկզբունքով, որի հետևանքով էլ **այբ**-ը գլխաբառ է դարձել³⁶:

Հայկական տառանունները որոշ չափով ներկայացվել են նաև թարգմանական բառարաններում:

Թարգմանական բառարանները սովորաբար բառացանկից դուրս են թողնում հայկական տառանունները, անգամ **այբ**-ը: Մակայն կան բացառություններ: Այսպես, **այբ**, **բեն** և **դա** գլխաբառեր ունի ակադեմիական «Հայ-ռուսերեն բառարանը»: **Այբ**-ը բացատրվում է իբրև հայկական այբուբենի առաջին տառի անուն, երկրորդ՝ փոխաբերական իմաստով՝ «նախնական՝ տարրական գիտելիք», բերվում են դարձվածքներ՝ իրենց ռուսերեն համարժեքներով՝ *այբ-ից բե* от аза до ижицы, *փորումը այբի կտոր չկա* ни бе ни ме не знает, ни бельмеса не знает³⁷: **Բեն**-ը բացատրվում է որպես երկրորդ տառի անուն և բառացանկում հայտնվել է թերևս **այբուբեն** բառի բացատրությունն «ավելի տեսանելի» դարձնելու նպատակով. **դա**-ն ներկայացվել է որպես **դա** ցուցական դերանվան համանուն³⁸:

Հետաքրքրական է ակադեմիական «Ռուս-հայերեն բառարանի» հետևյալ օրինակը: Ռուսական այբուբենի առաջին տառի հին անունը (аз) բացատրվում է **ազ**, **այբ**, երկրորդ իմաստով՝ միայն հոգնակի (ընդ որում՝ խոսակցական). **այբեր** (азы) «նախնական՝ տարրական տեղեկություններ», *начать изучение с азов* - *նստումնա-սիրությունն սկսել այբից*, ապա տրվում է դարձվածքը՝ *он ни аза не знает* - *նա ոչինչ չգիտե, փորումն այբ չկա*³⁹: Հարկ է նշել, որ ո՛չ անցյալ դարի 50-ականներին, ո՛չ էլ հետագայում **այբեր** բառային միավորի գործածություն մեզանում չի արձանագրվել. այդ ձևն անմիջական պատճենում է ռուսերենից:

Ար. Ղարիբյանի բառարանում Աз բառահոդովածը ներկայանում է վերամշակված տեսքով. *азы* նշանակում է «այբբեն, նախնական տեղեկություններ» և այլևս խոսակցական չի նկատվում, *начинать с азов* բառակապակցությունը բացատրվում է «այբբենից սկսել», իսկ *ни аза не знает* դարձվածքը՝ «ոչինչ չգիտենալ, փորում այբի կտոր չունենալ»⁴⁰:

Այսպիսով՝ կարելի է հետևյալ եզրակացություններն անել.

ա) հայկական տառանունների մշակումը սկզբնավորվել է հայերեն միջնադարյան ձեռագիր բառարաններում,

բ) բառարանային մշակումն իրականացվել է ինչպես միալեզվյան (բացատրական, ստուգաբանական, ուղղագրական, բարբառային և այլն), այնպես էլ թարգմանական (հայ-ռուսերեն, ռուս-հայերեն) բառարաններում,

գ) առաջինը գրանցվել, ինչպես նաև բառարանային լիարժեք մշակման է ենթարկվել հայկական առաջին տառանունը՝ **այբ**-ը,

դ) հայկական տառանունները գլխաբառ են դարձել կամ էլ ներկայացվել են համապատասխան տառերին կից (օրինակ՝ **բ**, անունը՝ **բեն** և այլն),

ե) որևէ բառարանում գլխաբառ չեն դարձել **ըթ**, **չա** և **բե** տառանունները,

զ) առ այսօր հայերենի ոչ մի բառարան հայկական տառանուններն ամբողջա-

³⁶ Պ. Ս. Բեդիրյան, Դարձվածաբանական բացատրական բառարան, Երևան, 1971, էջ 9:

³⁷ Հայ-ռուսերեն բառարան, Երևան, 1984, էջ 22:

³⁸ Նույն տեղում, էջք 123, 175:

³⁹ Ռուս-հայերեն բառարան, հ.1, Երևան, 1954, էջ 12:

⁴⁰ Ա.Ս. Ղարիբյան, Ռուս-հայերեն բառարան, Երևան, 1968, էջ 6:

կան չի ներկայացրել:

Հարկ է հաշվի առնել տառանդունների բառարանային մշակման առկա փորձը և հայերենի հետագա ընդարձակ բառարաններում (օրինակ՝ ակադեմիական բացատրական) լիարժեք ներկայացնել հայկական տառանդունները: